

MEMORIE ȘI UITARE ÎN MEDIUL FAMILIILOR NOBILIARE DIN SECOLUL AL XIV-LEA

Cosmin POPA-GORJANU*

Memory and Oblivion in the Environment of Noble Families in the Fourteenth Century Abstract. *This paper examines the questions of memory and oblivion in the environment of noble families in fourteenth-century Transylvania and the Banat. The paper presents briefly the various concepts of memory proposed in the scholarly literature and discusses a few instances of collective and communicative memory usage in the context of medieval Transylvania and the Banat. The case of remembering the 1277 burning of the cathedral church in Alba Iulia at subsequent moments – 1308–1309 and 1344 – is discussed along with other examples in order to illustrate how communicative, collective and cultural memory were employed in reconstructing and evoking significant past events in the history of Transylvania or the memory and oblivion of important landed acquisitions in the case of noble families.*

Keywords: *memory, oblivion, nobility, Transylvania, Banat, cultural memory, collective memory.*

Cuvinte-cheie: *memorie, uitare, nobilime, Transilvania, Banat, memorie culturală, memorie colectivă.*

Rolul memoriei în societatea medievală a fost propus ca subiect de reflecție în cadrul unei secțiuni organizate de colegul Adinel Dincă la Congresul Național al Istoricilor Români de la Chișinău și Suceava, din august 2024. Participarea la lucrările congresului și apoi la lucrările sesiunii de comunicări a Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș a prilejuit reluarea unor preocupări mai vechi asupra acestui subiect. Amintirea sau păstrarea unor cunoștințe despre trecut, despre indivizi și faptele lor, este materia primă cu care lucrează orice istoric care încearcă să reconstituie aspecte ale vieții umane din orice secvență cronologică. Pentru perioada medievală, păstrarea unor izvoare scrise are un rol fundamental în depășirea unor chestiuni generale și identificarea nominală a unor indivizi și nu numai, ca subiect colectiv al unor explorări cu caracter reconstitativ. Introducerea și utilizarea scrisului, din ce în ce mai mult de la sfârșitul secolului al XII-lea, a permis consemnarea unor informații despre indivizi și faptele lor demne de păstrare în amintirea generațiilor viitoare, cum ar fi bunăoară donațiile pioase către așezăminte religioase sau tranzacțiile cu bunuri de valoare ridicată, și a reprezentat o schimbare pe care istoricii au observat-o de mai multă vreme. Același proces a permis nobililor, în calitate de stăpâni de pământ, să perpetueze cunoștințele despre identitatea lor strâns legată de patrimoniul funciar menționat în diverse acte. Constituirea unor arhive cu documente importante atestând drepturile de proprietate era nu numai un mijloc de garantare a posibilității de

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cosminpg@uab.ro.

demonstrare a drepturilor patrimoniale ale membrilor familiei respective în cazul unor procese de redobândire, ci și unul de construire a memoriei faptelor care legitimau stăpânirile funciare. În acest articol voi prezenta câteva observații cu privire la conceptele utilizate în literatura de specialitate cu privire la memorie, așa cum au fost ele propuse de Maurice Halbwachs, Jan Assmann și Patrick J. Geary. Unele dintre conceptele respective se pot utiliza în explorarea unor episoade din istoria Transilvaniei în secolele XIII-XIV care ilustrează momente de apel și utilizare a memoriei unor fapte în cadrul unor judecăți. Câteva scurte exemple se vor referi la momente speciale din istoria familiei nobile Himfi, care a fost subiectul unor preocupări mai vechi ale mele, prin care se exemplifică modul de utilizare a memoriei în scop pragmatic¹.

Memoria și uitarea reprezintă două concepte complementare care au atras atenția cercetătorilor încă din prima jumătate a secolului XX, când, prin observațiile propuse de sociologul francez Maurice Halbwachs, au fost semnalate lumii științifice argumente legate de importanța acestor noțiuni în societate. Printre contribuțiile sociologului francez se află analizele dedicate memoriei individuale, memoriei autobiografice, colective și memoriei istorice. Halbwachs a afirmat că există tot atâtea amintiri colective câte grupuri și instituții sunt în societate². Distincția clară între memoria autobiografică și memoria istorică se referă la faptul că cea din urmă se poate reconstrui pe baza izvoarelor și poate fi pusă în scenă în comemorări. La rândul său, memoria autobiografică se referă la amintirea unor fapte sau evenimente la care individul a luat parte. Grupul social participant la acele evenimente are un rol important în rememorarea faptelor respective. Dacă nu este evocată în întâlniri ale grupului de participanți, cu trecerea timpului această memorie tinde să se estompeze. O observație empirică este că lipsa contactului pe perioade îndelungate între indivizii aparținând unui grup face ca amintirea membrilor săi să se șteargă din memoria autobiografică. Altă observație valoroasă sintetizată de Lewis A. Coser, traducătorul în engleză și editorul lucrării lui Halbwachs, este că memoria autobiografică se bazează pe relațiile cu membrii grupului. Dacă între aceia nu mai există contacte, memoria se șterge³. Astfel, „memoria socială nu este ceva dat, ci o noțiune construită social”⁴. Mai mult, deși memoria colectivă este întemeiată pe un grup social

¹ O explorare recentă a aspectelor multiple pe care le implică conceptul de memorie în societatea medievală din sud-vestul Europei, vezi la Sabaté 2021, p. 1-48 (memoria pentru mediul nobililor la p. 28-33).

² Lewis A. Coser relatează modul în care a experimentat barierele de comunicare dintre el și colegii de generație americani în anii '40 ai secolului trecut, când era proaspăt sosit în Statele Unite, nu numai prin diferențele culturale, dar și prin absența unor amintiri colective comune. Observația este importantă în ilustrarea nu doar a modului în care se facilitează sau funcționează integrarea în societate, ci și mai ales cum se menține identitatea individuală și colectivă (Halbwachs 1992, p. 22).

³ *Ibidem*, p. 24.

⁴ Halbwachs 1992, p. 22.

coerent, cei care își amintesc sunt indivizii. Trecerea de la memoria autobiografică la cea istorică este legată de mijloacele de stimulare a individului ca prin lectură, audiere sau alte mijloace să își reprezinte secvențe sau indivizi importanți din trecut.

Așa cum explică Coser, memoria colectivă a fost un concept prin care Halbwachs a încercat să dea un răspuns întrebării specialistei în sociologie Mary Douglas, cu privire la mecanismele care ținneau la un loc societatea în perioadele lipsite de efervescență creativă. Această chestiune era suscitată de aserțiunile lui Émile Durkheim despre perioadele de efervescență și creativitate socială. Lewis A. Coser arată că în intervalele dintre perioadele de efervescență creativă, memoria colectivă joacă rolul „unei diversități de fapte rituale și ceremoniale ale unor actori eroici comemorați în poezia epică și a barzilor, care păstrează vie amintirea în rutina neinteresantă a vieții cotidiene”⁵. Memoria colectivă ține de actele de memorare care, deși sunt individuale, necesită un cadru colectiv al amintirii, adesea procesul de reamintire fiind legat de conversații cu alții.

Astfel, Halbwachs a tratat ceea ce el numea cadrele sociale ale memoriei, adică tradițiile de familie, ale grupurilor religioase și ale claselor sociale, admitând și existența altor configurații sau forme de memorie socială⁶. Ce se poate spune despre „tradițiile claselor sociale”? În explicațiile date transformărilor formelor de organizare instituțională de la cele medievale la cele moderne, Halbwachs a prezentat viziunea sa cu privire la istoriile familiilor nobile, care susțineau sistemul de valori al acestei categorii, noțiuni bazate pe amintiri ale unor împrejurări deosebite în viața acestora, numele, blazoanele, faptele de vitejie, alianțele și serviciile oferite ca vasali unor seniori, titlurile primite. Memoria joacă un rol important în societatea medievală prin susținerea acordată valorilor nobiliare bazate pe istoria familiilor nobile, legate de istoria generală a regatului⁷. Astfel de amintiri ale faptelor unor nobili, păstrate de urmași, puteau să livreze materialul unor reconstituiri narrative, cum este cronica notarului anonim al regelui Béla, așa cum a arătat recent Florin Curta în interpretarea acestui izvor ca parodie de gen⁸. Lăsând la o parte discuțiile interminabile despre tipul de scriere și veridicitatea informațiilor conținute de lucrarea respectivă, reținem importanța păstrării amintirii unor indivizi în scrieri despre faptele trecutului, chiar și prin relatările orale ale urmașilor.

Jan Assmann, specialist german în istoria antică, a propus un alt set de definiții care cuprind memoria colectivă, memoria culturală și memoria comunicativă⁹. În memoria colectivă sunt cuprinse comunicările de zi cu zi,

⁵ *Ibidem*, p. 25.

⁶ *Ibidem*, p. 40.

⁷ *Ibidem*, p. 122.

⁸ Curta 2023, p. 91.

⁹ Am sintetizat aceste definiții și în Popa-Gorjanu 2020, p. 75-76.

de care se ocupă genul istoriei orale¹⁰. Astfel, memoria colectivă se referă la informațiile deținute de doi sau mai mulți oameni și care pot fi transmise, interpretate și folosite în scopuri diferite. Memoria culturală se referă la informații despre trecut, care sunt exprimate și transmise oficial, fiind, de asemenea, susținute și acceptate de grupul care deține puterea – aceasta este împărtășită în cadrul grupului ca o viziune oficială și fixă a trecutului, care este proiectată în prezent și în viitor. Memoria comunicativă se referă la amintirea privată a membrilor societății și este împărtășită, dar nu susținută sau diseminată de grupul deținător al puterii. Jan Assmann a schițat componentele conceptului de „memorie comunicativă” care constă exclusiv din comunicări cotidiene. Aceasta se caracterizează prin lipsa specializării, instabilitate tematică, lipsa formei, intenționalitate și dezorganizare. Memoriei comunicative îi lipsește caracterul fix care poate fi atins prin dezvoltare culturală. Spre deosebire de memoria comunicativă, memoria culturală posedă momente fixe în timp care pot fi „evenimente din trecut, a căror amintire este păstrată prin formare culturală (texte, ritualuri, monumente) și comunicare instituțională (recitare, practică, ascultare)”¹¹. Memoria culturală, potrivit lui Assmann, joacă un rol important în păstrarea și transmiterea cunoștințelor despre trecut din care grupurile își derivă identitatea – iar transmiterea acestor cunoștințe depinde de nevoia de identitate¹². Un alt element caracteristic al memoriei culturale este capacitatea sa de reconstruire a trecutului din cunoașterea fixată în moduri flexibile, care permit critica sau transformarea potrivit nevoilor sau împrejurărilor.

„Memoria culturală există în două moduri: în primul rând ca potențialitate a arhivei ale cărei texte, imagini și reguli de comportament acumulate funcționează ca un orizont total, și în al doilea rând ca mod al actualității, prin care fiecare împrejurare contemporană pune semnificația obiectivată în propria sa perspectivă, conferindu-i propria sa relevanță”¹³.

Din această trecere în revistă a diferitelor definiții oferite în literatura de specialitate, să reținem caracterul social al memoriei, importanța acesteia pentru identitatea individului, apartenența lui la un grup și identitatea acelui grup, precum și elementele care constituie raportul dintre memoria autobiografică și ceea ce se numește memoria colectivă, a mai multor indivizi. La alt nivel, cel al puterii, se cristalizează ceea ce Assmann a numit memoria culturală, versiunea reconstituită și acceptată oficial a trecutului. O altă abordare, bazată pe experiența studierii unor grupuri de indivizi din perioada medievală timpurie, carolingiană și postcarolingiană din Occident, a permis medievistului nord-american Patrick J. Geary să analizeze în mod concret o serie de întrebări legate de memorie și uitare în societatea occidentală.

¹⁰ Assmann 1995, p. 126-127.

¹¹ *Ibidem*, p. 129.

¹² *Ibidem*, p. 130.

¹³ *Ibidem*.

Memoria în familiile nobile

Într-o monografie publicată în 1994, intitulată *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millenium*, Patrick J. Geary a analizat diverse aspecte ale memoriei și uitării la sfârșitul primului mileniu, încercând să găsească răspunsuri la întrebări legate de modul în care se păstra și recupera amintirea unor indivizi sau gesturi semnificative în familiile și mediile monastice carolingiene. Ambele concepte sunt importante, întrucât ele desemnează preocupări de a păstra sau recrea, transforma sau șterge anumite amintiri. Intuițiile sale cuprind caracterul creativ și transformator al reconstituirilor sau păstrării fragmentare, selective, a unor cunoștințe despre trecut¹⁴. Istoria unor familii aristocratice emblematice din perioada carolingiană, cum este cazul neamului Unroch sau al familiei Dhuodei, înfățișează la mijlocul secolului al IX-lea indivizi cu interese la fel de internaționale, precum distribuția domeniilor lor situate la distanțe geografice mari, în diferite părți ale Imperiului Carolingian, din Italia, Germania, Franța și Țările de Jos. Împărțirea imperiului între urmașii carolingienilor, care au creat regate, iar mai târziu fragmentarea acestora în principate aproape autonome, a avut ca efect restrângerea orizonturilor largi ale acestei aristocrații cu interese materiale în diferite părți ale imperiului și localizarea lor pe anumite domenii. Dacă strămoșii lor din secolul al IX-lea dovedeau interes pentru păstrarea memoriei și pomenirea strămoșilor de la care moșteniseră domenii sau țineau la păstrarea legăturilor cu rudele lor maternelne și paternne, aflate în locuri diferite ale imperiului, cei din secolele următoare erau foarte localizați. Efectele dezintegrării imperiului s-au resimțit și la nivelul conștiinței de familie și regionale, astfel că generațiile din secolele al X-lea și al XI-lea și-au adaptat agenda la noile condiții, angajându-se în proiecte de nivel local sau regional, concentrându-și interesul în zona unde aveau domeniul de reședință și abandonându-le pe cele aflate în alte regate sau principate¹⁵. Odată cu localizarea, a intervenit și selecția unor mănăstiri de familie ca păstrătoare ale memoriei unor înaintași. La unele familii, cu rădăcini vechi, cunoștințele despre strămoșii lor din vremea carolingienilor s-au estompat în secolele al XI-lea și al XII-lea. Cu ajutorul documentației, istoricii au reconstituit legăturile genealogice care atestă continuitatea unor familii nobile din perioada carolingiană până în secolul al XII-lea, dar pentru multe neamuri aristocratice trecutul lor carolingian era cunoscut destul de vag sau ignorat. În mod rezumat, Geary arată că dacă în cazul câtorva familii de comiți din Franța și Germania există indicii ale mândriei de a fi descendenți ai unor strămoși carolingieni, la altele nu se regăsesc astfel de dovezi. Unele neamuri alegeau să indice strămoși legendari din perioada Evului Mediu timpuriu sau aventurieri din secolul al X-lea. Observația lui Geary este că

¹⁴ Geary 1994, p. 47-80.

¹⁵ *Ibidem*, p. 48-50.

cunoașterea trecutului familiilor aristocratice a suferit un proces de restrângere. Dacă în cazul unora s-a putut identifica continuitatea biologică între perioada carolingiană și secolele XI-XII, la nivel mental se identifică o discontinuitate¹⁶. Această continuitate biologică și discontinuitate mentală furnizează întrebările legate de rolul memoriei și uitării în reconstituirea trecutului în perioada analizată de Geary.

Un fenomen interesant analizat de medievistul american se referă la rolul femeilor în păstrarea amintirii membrilor decedați ai familiilor. Prin analiza surselor hagiografice, autorul a identificat femeile care prin donații făcute unor așezăminte monahale procurau săvârșirea de rugăciuni și ritualuri de pomenire dedicate membrilor decedați. Acest rol transpare și din scrierile unor călugări care reclamau uneori neglijența unor femei în îndeplinirea sarcinilor legate de pomenirea celor decedați. Preluarea de către mănăstiri a funcției de păstrători ai memoriei unor membri ai familiilor aristocratice, donatori, este parte a discuției despre dezvoltarea unor sisteme de înregistrare a amintirilor despre anumiți indivizi.

Într-o conferință ținută în 1998 și publicată în 2009, *Land, Language and Memory in Europe 700-1100*, Geary s-a concentrat asupra formulării în scris și a citirii cu glas tare a textelor cu privire la proprietatea funciară între secolele al VIII-lea și al XI-lea, referindu-se mai ales la inserarea unor cuvinte din limba vorbită în textele în limba latină ale actelor oficiale. Folosirea acestor cuvinte ale limbii vernaculare i se pare că nu a fost determinată de incapacitatea scribilor de a le traduce în latină, ci de intenția de a transmite celor care urmau să le citească, sau să le audă citindu-se, în forma care le era familiară, mai ales denumirile de locuri din descrierea mersului liniilor hotarelor. Oricum ar fi, el tratează ceea ce numește „memoria scrisă a proprietății funciare”, chestiune discutată în cadrul debaterilor privind raportul între oralitate și scris în Evul Mediu timpuriu. Din perspectiva importanței memoriei pentru familiile nobiliare, Geary a prezentat observații importante legate de identitatea familiilor de proprietari de pământ, strâns legată de acest patrimoniu funciar¹⁷.

„Pământurile familiei și mijloacele de reamintire și demonstrare a posesiunii, au fost fundamentul averii familiei, poziției sociale și identității. Capacitatea de a demonstra posesiunile familiei a constituit o nevoie practică centrală în societatea agrară. Dar relația dintre pământ și familie a fost mai mult decât una pragmatică. Pământul nu forma doar baza averii și puterii familiei, ci era mijlocul prin care familia se cunoștea pe sine din perspectivă istorică. Desigur, în secolul al XII-lea, pe măsură ce aristocrațiile europene au finalizat procesul de formare a neamurilor, semnificația simbolică a pământului a devenit enormă. Patrimoniul funciar a reprezentat un capital simbolic pentru identitatea familiei, fie că aceasta deriva de la cetatea sau proprietatea care

¹⁶ *Ibidem*, p. 50-51.

¹⁷ Geary 1999, p. 169-170.

furniza predicatul nobiliar, *Hantgemal* sau deținerea liberă simbolică, reprezentând dovada statutului liber și nobil al familiei, sau de la poveștile despre modul în care strămoșii familiei au ajuns în locul respectiv sau au fost numiți într-o dregătorie. Memoria acesteia, adesea formulată sub formă de text, a fost fundamentală pentru auto-identificare. Chiar și mai devreme, înainte ca un nume de loc să devină elementul distinctiv al unui neam, familiile foloseau proprietatea și transmiterea acesteia ca mod de a se reprezenta și vorbi despre ei înșiși. Moștenirea pământului stabilea și clarifica rețele de rudenie pornind de la un individ, în timp ce neamuri mari recunoșteau relațiile dintre ele prin descrierea bunăoară a pământurilor aparținând neamului Huosi, din diplomele bavareze¹⁸.

Pe baza experienței sale în studierea raporturilor din interiorul familiilor aristocratice carolingiene, Geary susține că, în secolul al IX-lea, nu doar rudenția și proximitatea defineau neamul, ci și moștenirea. El atrage atenția asupra sfatului dat de femeia aristocrată Dhuoda fiului ei, care îi definea pe *proximi* și *propinqui* drept cei de la care moșteneau pământ și pentru care acesta trebuia să facă rugăciuni proporțional cu ceea ce i-au lăsat. De aceea, Geary concluzionează că originile proprietăților, mărimea acestora și mijloacele prin care acestea au fost dobândite au căpătat o semnificație sporită dincolo de beneficiile practice.

„Memoria familiei ca familie a început cu memoria dobândirii pământului aparținând acelei familii, iar acel moment primordial al intrării în posesie putea fi subiectul legendei sau mitului familiei respective”¹⁹.

Observațiile făcute de Patrick J. Geary cu privire la memorie, identitatea neamului, importanța patrimoniului funciar și comportamentul membrilor grupului nobiliar constituie puncte importante ale aparatului teoretic de utilizat în examinarea importanței memoriei în constituirea și mai ales menținerea unor familii nobiliare din zona Europei Centrale și de Sud-Est. Recent, într-un studiu publicat într-un volum având ca temă fenomenul uitării în Evul Mediu, Geary a reflectat cu privire la cartea sa *Phantoms of Remembrance* în contextul dezvoltării interesului și a studiilor dedicate memoriei în societățile medievale²⁰. El arată că în cartea respectivă a fost interesat de „procesele complexe ale regândirii trecutului de către clericii și laicii obișnuiți, mai puțin când aceștia făceau reflecții cu privire la memorie, decât când puteau fi surprinși în momentul rememorării”²¹. Geary afirmă că urmarea să arate modul în care izvoarele Evului Mediu timpuriu au fost transmise în mod selectiv și transformate în secolele al XI-lea și al XII-lea. El s-a concentrat asupra sistemelor de memorie pe care le-a numit ale familiei, memoria arhivală, memorie instituțională și memorie politică. Urmând

¹⁸ *Ibidem*, p. 170-171.

¹⁹ *Ibidem*, p. 172.

²⁰ Geary 2022, p. 15-16.

²¹ *Ibidem*, p. 21.

concluziile cercetărilor recente ale medievistului nord-american Hans Hummer, dedicate genealogiilor în perioada carolingiană, Geary admite că ar fi trebuit să recunoască rolul important al instituțiilor religioase nu numai în păstrarea și alcătuirea memoriei familiilor, ci chiar crearea acelor familii prin ideologia religioasă și reținerea amintirii binefăcătorilor lor²². Tot în privința memoriei familiei, Geary recunoștea nuanțarea intervenită în evaluarea rolului femeilor în ceea ce putem numi cu o expresie românească pomenirea morților, care în cercetările mai recente nu mai sunt văzute în termenii competiției dintre femeile unei familii și comunitățile monastice masculine, ci mai degrabă în raport de complementaritate și colaborare²³. În privința a ceea ce Geary numise „memorie politică”, ținând seama de rezultatele cercetărilor lui Rosamund McKitterick, Walter Pohl și Helmuth Reimitz, el admite că aceasta reprezenta

„nucleul construcției ideologice a identității corporative, identitatea înțeleasă ca instituțională, etnică, religioasă sau regională, care a fost permanent disputată și pusă la încercare prin rescrierea textelor narative și normative”²⁴.

În ce privește uitarea, el semnalează că aceasta a fost studiată mai puțin, dar faptul nu este inexplicabil, întrucât este greu să se studieze ceea ce nu mai există. El evocă și concepte apropiate cum sunt cele de „memorie purificată” (Mary Carruthers) sau „memorie curățată/înălbită” (Janet Coleman). În această privință, Geary citează cercetările recente ale lui Vincent Challet cu privire la măsurile de *damnatio memorie*, impuse de rege pentru a șterge amintirea unor rebeliuni, prin folosirea unor etichete negative, iertarea participanților cu condiția păstrării discreției cu privire la faptele lor și alte metode. Challet a arătat că eforturile de curățare a memoriei au avut rezultate limitate și au dat naștere unei „memorii ascunse sau insurgente”²⁵. Geary se întreabă dacă nu ar trebui să căutăm semne ale unor ștergeri sau rescieri în textele medievale, având scopul distrugerii memoriei și identității, înlocuindu-le cu memorii alternative și identități diferite în segmente mai mari ale societății. Concluzia reflecțiilor metodologice ale lui Patrick J. Geary este că:

„La două decenii de la prima mea încercare de a scrie despre memorie și uitare, sunt în continuare atras mai mult de uitare decât de memorie: este important să studiezi modul în care trecutul a fost înregistrat și transformat, așa cum au făcut mulți cercetători. Dar dacă ar fi s-o iau de la capăt, m-aș concentra asupra încercării de a recupera nu atât trecutul care a fost compus astfel, ci asupra trecutului vechi, care a fost aruncat și îngropat doar pe jumătate, dar care cu toate acestea continuă să bântuie prezentul ca niște fantome”²⁶.

²² Hummer 2018.

²³ Geary 2022, p. 21.

²⁴ *Ibidem*, p. 25.

²⁵ *Ibidem*, p. 25-26.

²⁶ *Ibidem*, p. 26.

Memoria colectivă și memoria culturală în Transilvania în secolul al XIV-lea

La capătul acestor observații teoretice și idei legate de metodologia istorică de tratare a aspectelor privind memoria și uitarea este potrivit să menționez abordările proprii ale acestei teme prin referire la unele analize mai vechi și la unele mai recente. Definițiile diferitelor forme ale memoriei propuse de Jan Assmann sunt utile în tratarea păstrării sau stabilirii unor narațiuni oficiale, aprobate de deținătorii puterii, cu privire la anumite evenimente dramatice, a căror memorie a fost structurată și formulată în ceea ce s-ar încadra la categoria de memorie culturală, așa cum este cazul episodului incendiului catedralei romano-catolice din Alba Iulia, în 1277, de către Gyan/Gianinus, fiul lui Alard din Ocna Sibiului, sau de către sașii ardeleni și pe care o cunoaștem în variantele propagate și transmise de clerul din Alba Iulia.

Această versiune oficială, în forme mai detaliate sau mai succinte, a fost transmisă curiei romane în anul 1277, apoi referiri scurte la arderea catedralei au fost incluse în actele de donație regale în favoarea episcopiei și capitlului din Alba Iulia și a fost utilizată ca argument al presupusei „dușmăanii a sașilor” față de episcopia Transilvaniei în cursul judecății dintre decanatele săsești și episcopie din anul 1308²⁷. Cu ocazia acelei judecăți, un reprezentant legal al sașilor a combătut acuzația colectivă împotriva sașilor, arătând că Gyan era nobil și că a pornit atacul împotriva bisericii pentru a răzbuna asasinarea tatălui său, de care s-ar fi făcut vinovat episcopul Petru al Transilvaniei²⁸. Această versiune reprezintă memoria sașilor cu privire la identitatea făptașului, care nuanțează astfel versiunea oficială susținută de reprezentantul Episcopiei Romano-Catolice din Alba Iulia.

Amintirile despre incendiarea catedralei din Alba Iulia de către Gyan au mai fost enunțate în public odată în cadrul adunării nobililor de la Turda, din octombrie 1344. În acea adunare, reprezentanții capitlului de la Alba Iulia au recurs la rememorarea faptelor din 1277 în cursul unei dispute de proprietate, pentru a dovedi că un act prezentat de un tânăr, pe nume Blasiu cel Mare, fiul lui Petru, nu mai avea putere legală. Blasiu susținea în fața adunării nobililor că avea drept de moștenire după mama lui la jumătate din moșia Mirăslău, care era ocupată de capitlul din Alba Iulia. A susținut pretenția sa cu un chirograf din anul 1269, emis de capitlul din Alba Iulia, prin care Petru de Mirăslău dădea jumătate din moșia omonimă ginerelei sale, Ioan. Capitlul din Alba Iulia stăpânea posesiunea Mirăslău astfel că, fiind la adunare, Toma, vicarul episcopului Andrei al Transilvaniei, și trei arhidiaconi (cei de Turda, Cluj și Sătmăr), au apărut dreptul instituției și au formulat obiecții față de pretenția tânărului.

²⁷ Popa-Gorjanu 2006, p. 155-159.

²⁸ *Ibidem*, p. 159-167.

Apărarea clericilor a cuprins diferite obiecții cu privire la identitatea pârâșului și altele legate de autenticitatea documentului și, nu în ultimul rând, de valabilitatea sa. Simțind probabil că aceste argumente necesită completare, au recurs la apelul la memoria culturală, reproducând oral versiunea cu privire la incendierea episcopiei din Alba Iulia de Gyan, fiul lui Alard Sasul, „pe atunci cel mai puternic dintre sași, întovărășindu-se cu foarte mulți părtași de rele sași în crunta și sălbatică sa pornire”, a dat foc catedralei și a pus să fie arși șapte canonici și mulți alți clerici și laici. În acel incendiu au pierit privilegiile și copiile autentice ale actelor de proprietate ale nobililor păstrate în sacristia catedralei. Ulterior, regele a dat de știre în regatul Ungariei și în Transilvania, chemând pe deținătorii de acte ca în termen de trei ani să aducă documentele lor pentru confirmarea cu noul sigiliu al capitlului²⁹.

Acest exercițiu al rememorării unei succesiuni de fapte a fost considerat un argument care justifica hotărârea de a anula validitatea actului din 1269 prezentat de Blasiu cel Mare. Obiecțiile reprezentanților capitlului priveau identitatea pârâșului, originea sa, realitatea stăpânirii jumătății de posesiune clamată de către tânăr sau de tatăl acestuia. Pentru a răspunde la aceste obiecții, se poate spune că voievodul se baza pe memoria colectivă a membrilor tribunalului de judecată, anume 42 de asesori jurați și probabil 14 juzi ai nobililor, care fiind întrebați de trei ori de voievod au afirmat că nu îl cunosc pe Blasiu și nici nu pot spune dacă este urmașul fiicei lui Ioan, ginerele lui Petru de Mirăslău, nici că ar fi stăpânit jumătatea din posesiunea Mirăslău³⁰.

²⁹ DIR C XIV, p. 633. [...] *nam ipsa carta ab ipso capitulo Albensi loquens, per ipsum iuvenem exhibita, nec secundum stilum et modum ipsius capituli scripta, nec sub sigillo ipsorum moderno, sed sub quodam antiquo sigillo corrupto, de cuius notitia, eo quod littere circumferentiales eiusdem sigilli in una tota parte dirute, trite et fracte existebant et non apparebant, nullius esset firmitatis, pro eo maxime, quia Gyan filius Alardi, Saxo tunc potentissimus Saxonum, adiunctis sibi quampluribus suis complicibus Saxonibus, sua seva et tyrannicali potentia olim ipsam Albensem ecclesiam Transsilvanam combureret et in eadem septem canonicos, cum aliis clericis et laicis, cremari fecisset, diversas alias predationes, incendia spolia et devastationes eidem ecclesie suisque canonicis inferendo; quo etiam tempore sigillum ipsius capituli, cum diversis privilegiis et paribus privilegiorum nobilium in eorum sacristia seu conservatorio ad servandum rep(ost)itis et relictis, amissum extitisset et crematum; et si forsitan illud antiquum sigillum ipsius capituli (quod) amissum est eet crematum, in ipsa carta haberetur appositum, tunc temporis per totum regnum Hungarie et specialiter in partibus Transsilvanis de regie maiestatis edicto publice et manifeste proclamatum extitisset, ut quicumque nobilium, vel cuiusvis conditionis, preeminentie et status hominum litteras cum ipso sigillo ipsorum antiquo et tunc amisso et cremato haberent sigillatas, infra tertiam revolutionem annualem ad ipsum capitulum Albensem ad renovandum seu confirmandum cum novo sigilli ipsius capituli, tunc scuplpto, reportarent; qui si autem, quovis colore aquisito, ipsas litteras eorum ad renovandum et confirmandum usque ipsam tertiam revolutionem annualem reportare non curarent, ipse littere privilegiales vane, casse, frivole remanerent viribusque cariture; sic itaque predata carta per ipsum iuvenem exhibita, etiam si esset sub sigillo eorum antiqui, eo quod eam nunquam ad lucem produxisset, vana, cassa, frivola haberetur et nullius esset firmitatis [...].*

³⁰ *Ibidem*, p. 634. [...] *et cum nos universos predictos iuratos de dictis septem comitatibus, pro nostris assessoribus per totam communitatem universitatis nobilium partis Transsilvane*

În felul acesta, identitatea individului, calitatea sa de descendent al fiicei lui Ioan și calitatea de stăpân nu au fost confirmate prin interogarea celor 56 de membri ai forului de judecată, care îl asistau pe voievod.

Întrucât asesorii jurați, desemnați câte șase din fiecare din cele șapte comitate ardelenne, depuseseră jurământ pe cruce că vor judeca drept, putem presupune că Blasiu era un om de rând, despre a cărui origine nobilă nu se știa nimic. Fiicele de nobili, deși aveau drept la un sfert din averea tatălui lor, primeau cel mai adesea zestrea în bunuri mobile, întrucât se considera că identitatea neamului nobil se transmite de bărbați. În cazul căsătoriei cu soți de condiție nenobilă era acceptată donarea de pământ pentru ca urmașii acestor femei nobile să nu decadă din statutul de nobili. Faptul că nobilii ardeleni din adunarea de la Turda, din octombrie 1344, nu au cunoscut identitatea, originea și alte detalii privindu-l pe Blasiu semnaleză nu numai absența stăpânirii directe, ci și faptul că individul rămăsese în afara cercului de legături dintre nobili. Obiecțiile clericilor cu privire la identitatea pârâșului au fost în felul acesta susținute de asesorii jurați și de juzii nobililor pe baza a ceea ce intră la categoria de memorie colectivă sau comunicativă (conform lui Assmann). Nobilii se cunoșteau între ei și își știau și genealogiile. De altminteri, probarea statutului nobil se făcea și prin recunoașterea din partea membrilor grupului.

Celelalte obiecții la adresa pretențiilor lui Blasiu se refereau la autenticitatea actului și degradările observate prin examinarea sa vizuală. Scrisul și stilul nu erau cele cunoscute, iar sigiliul era parțial deteriorat. Însă aceste aspecte formale au fost completate cu considerațiile istorice cu privire la evenimentele care au antrenat pierderea valabilității documentului respectiv, care era un argument decisiv.

Elementele memoriei culturale cu privire la incendiarea catedralei din Alba Iulia au fost repetate și de asesorii jurați și juzii nobililor în termeni aproape identici cu cei formulați de reprezentanții capitlului, dar fără calificativele referitoare la tirania lui Gyan³¹. Relatarea juraților a cuprins

deputatos, ac iudices nobilium universosque nobiles eiusdem partis Transsilvane semel, secundo et tertio de eo utrum ipsis de notitia ipsius iuvenis actoris cuius filius existat, et utrum filius filie prefati Johannis, sponsi Petri de Myrozlou, ut ipse iuvenis verbotenus dicebat, sit vel [ne et quis pa]ter suus fuerit, constet certitudo aut aliquo tempore idem iuvenis vel pater suus in dominio dicte possessionis Myrozlou titulo sui iuris residens fuerit vel ne, habuissemus requisitos, iidem universi iurati nostri assessores, iudices nobilium [ceterique] nobiles nec de notitia ipsius iuvenis, cuius filius sit, aliquam certitudinem eis constare, nec ipsum iuvenem alicuius temporis curriculo in dominio dimidietatis pretaxate possessionis Myrozlou titulo sui iuris residentiam habuisse [...].

³¹ *Ibidem*, p. 634. [...] imo [etiam] prectam Albensem ecclesiam per prenomiatum Gyan filium Alardi Saxonem, una cum aliis Saxonibus potentialiter concrematam et devastatam fuisse sigillumque tunc dicti capituli amissum et crematum extitisse, premissam etiam evidentem et manifestam proclamationem propter amissionem ipsius sigilli, ad habendas renovationes et confirmationes litterarum privilegialium quorumlibet nobilium et aliorum hominum, sub sigillo ipsius capituli tunc amisso confectarum, per totum regnum Hungarie et specialiter in

succesiunea de fapte, începând de la incendierea catedralei de către Gyan, fiul lui Alard Sasul, împreună cu alți sași, distrugerea sigiliului capitlului, porunca regelui, proclamată în regat și mai ales în părțile ardelene, de a se reînnoi și confirma actele și privilegiile nobililor și ale altor oameni cu sigiliul nou. Șirul narativ cuprinde faptele care au condus la necesitatea reînnoirii actelor cu pecetea nouă și concluzia că documentul înfățișat de Blasiu nu mai avea putere, întrucât rămăsese ascuns timp de 76 de ani. Evenimentele din anul 1277, soldate cu pierderea sigiliului și distrugerea privilegiilor și actelor nobililor păstrate la catedrala din Alba Iulia, au putut intra în memoria nobililor ca prag legal al valabilității unor înscrisuri, fapt probabil cunoscut lor și pe care l-au confirmat, la fel cum răspunseseră în scaunul de judecată întrebărilor legate de identitatea lui Blasius. Tratarea cazului lui Blasius a implicat un proces de recurs la memoria colectivă, bazat probabil pe amintirile individuale, biografice și pe cele comunicate între nobili cu privire la identitatea împrișinului, originea sa, exercitarea stăpânirii, apoi la reînnoirea și confirmarea privilegiilor cu noul sigiliu în urma pierderii fostei pecetei a capitlului. Acesta este un caz de apel la memoria colectivă care în emiterea deciziei finale a voievodului este combinată cu elemente ale memoriei culturale cu privire la un eveniment cu implicații legale majore pentru deținătorii de acte privilegiale din voievodatul Transilvaniei. Apelul la cunoștințele și mai ales la memoria nobililor este unul dintre mijloacele de stabilire a îndreptățirii sau neîndreptățirii unor pretenții formulate în cursul judecăților.

Soluționarea unor pricini în cadrul adunărilor generale depindea de obținerea unui răspuns care implica un exercițiu de chestionare a memoriei participanților cu privire la aspecte legate de relații de proprietate sau chiar de istorie administrativă. Un caz de stabilire a unei situații din vechime prin mărturia orală a rezultat dintr-o plângere formulată în numele nobililor din Mălâncrav, care încercau să respingă pretențiile comitelui de Târnava de a include în aria sa de jurisdicție câteva posesiuni ale lor. Astfel, în cadrul adunării generale ținute de voievodul Toma la Cristiș, în 18 aprilie 1322, Gyegus, fiul lui Nicolae, a arătat că comitele de Târnava căuta să ia sub jurisdicția sa posesiunile Criș, Beșa, Felța, Noul Săsesc și Roandola. Voievodul i-a întrebat pe participanți de ce comitat se știa că țineau satele respective (*in quo comitatu dinoscantur adiacere*). Participanții la congregație, de la episcopul Transilvaniei, membrii capitlului, până la toți nobilii, secuii și sașii, au răspuns într-un glas că din vremea construirii catedralei Sf. Mihail de la Alba Iulia, moșiile respective sunt și au aparținut comitatului Alba³².

partibus Transsilvanis factam fuisse, et sic ipsam cartam, usquemodo occulte conservatam, vanam, cassam et inanem esse uno ore, consona voce consurgentes affirmarunt.

³² Popa-Gorjanu 2022, p. 53-54, nota 11. *Nos Thomas vayuoda Transsilvanis [...] quod anno Mo CCCoXXmo secundo in octavis Passce in Kereztes unacum regni nobilibus Siculis et Saxonibus ubi dominus episcopus Transsilvanus et discreti viri intererant congregationem celebrassemus*

Unanimitatea și indicarea unui reper de vechime probabil că au rezultat dintr-o consultare între participanți, împărtășirea unor amintiri individuale sau elemente ale memoriei comunicative cu restul participanților la congregație, sau confirmarea de către unii dintre aceia a unor cunoștințe ale memoriei colective. Apartenența unor posesiuni de un comitat sau altul putea fi clară pentru cei care locuiau în zonă și care aveau cunoștințe despre jurisdicția comiților din comitatul Alba. Cei din comitatele mai îndepărtate de posesiunile respective, dacă nu aveau ei înșiși cunoștințe directe, atunci au aderat la afirmațiile celor din proximitatea locului. Actul nu cuprinde nicio dispoziție, ci se limitează la consemnarea apartenenței din secolul al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea a satelor respective la comitatul Alba, de la începutul construirii catedralei romano-catolice din Alba Iulia. S-ar putea spune că prin exercițiul public de chestionare a memoriei colective a participanților cu privire la o chestiune administrativă și înregistrarea sa în actul voievodului Toma, s-a transferat o idee din cadrul memoriei colective în cea culturală, în măsura în care aceasta, prin consemnarea de către voievod într-un act oficial, devine parte a cunoștințelor despre trecut susținute de cercul de putere.

Pentru familiile nobile, reținerea în memoria culturală a unor indivizi era posibilă în măsura în care ajungeau să aibă vizibilitate și săvârșeau activități de însemnătate din punctul de vedere al oficialității. Un exemplu în acest sens este chiar cel al lui Benedict Himfi, a cărui participare la asediul orașului Castelfranco din Veneto, în timpul domniei lui Ludovic I, a fost menționată în cronica scrisă de arhidiaconul Ioan de Târnave³³. Consemnarea participării sale, în această cronică, echivalează cu inserarea lui în rândul autorilor unor fapte demne de amintire în dreptul domniei regelui Ludovic. Altminteri, indicii despre memoria lui Benedict Himfi se pot culege din numeroasele mențiuni referitoare la el din perioada de după decesul său, din 1380, care atestă păstrarea pentru câteva decenii a amintirii sale ca „fostul ban al Bulgariei” (*condam bano*) de obicei în actele date urmașilor săi.

Cred că observațiile lui Patrick J. Geary legate de memoria familiilor nobiliare rămân valabile și pentru perioada secolului al XIV-lea, cel puțin din

generalem. Magister Gyegus filius Nycolai pro se et pro fratre suo comite Iacobo filio Apa astando nobis significare curavit. Quod comes de Kyukullev quasdam possessiones suas Almakerek, Keresd, Besce, Feltevteluke, Vyfalu et Rundal cum suis pertinentibus uellet adtrahere seu ampicare ad suum iudicatum. Unde cum nos dominum episcopum ac discretos uiros de Capitulo et universos nobiles Syculos et Saxones interrogassemus ut predictae possessiones in quo comitatu dinoscantur adiacere pariter et una uoce responderunt quod a tempore hedificacionis ecclesie beati martiris Mykaelis arkangeli Transsilvane, prefate possessiones essent et fuissent ad comitatu Albense pertinentes seu expectantes. Datum in Torda anno et termino supradictis.

³³ Popa-Gorjanu 2019, p. 71-96; Thurocz 1985, p. 177. *Quo quidem Thoma per regem revocato et Benedicto filio Hem milite illic transmissp eidem surrogato, idem Benedictus miles superveniens plurima bella contra gentes Venetorum continuavit, et eas superavit.*

punctul de vedere al dobândirii posesiunilor funciare și transmiterii lor prin moștenire. De la adoptarea folosirii actelor scrise în justiție și înregistrarea tranzacțiilor funciare în documente, familiile nobile au ajuns să dețină, să păstreze și să prețuiască colecții de înscrisuri cu putere juridică, care atestau și reaminteau modul de dobândire și pe indivizii care obținuseră anumite domenii. În unele dintre diplomele de donație erau prezentate adevărate narațiuni ale slujbelor prestate de beneficiarul dărniceii regale.

Cunoștințele membrilor familiei despre dobândirea averii, importantă în ridicarea familiei din punct de vedere material, vor fi fost accesibile membrilor acesteia prin intermediul actelor păstrate, dacă nu prin narațiuni orale, pe care le putem doar presupune. Unele exemple ale recursului la documentele de proprietate vechi, în momente de dispute juridice cu privire la anumite domenii, sunt cunoscute în istoria familiei Himfi. Căutarea unor astfel de documente era necesară întrucât judecătorii regali solicitau părților prezentarea dovezilor scrise (*literalia instrumenta*) în litigiile de redobândire a unor proprietăți. Unul dintre cazurile de utilizare pragmatică a unor înscrisuri mai vechi în vederea preluării unui domeniu a survenit în jurul anului 1400, când Ștefan Himfi de Remete a încercat să obțină districtul Bel sau cnezatul Couis, constând din 17 sate, controlat de fiii cnezului Neacșu în anul 1369. Benedict Himfi îi pârâse pe Ioan, Ladislau și Petru, fiii lui Neacșu, că erau *olachi infideli manifesti et notorii*, drept pentru care regele le-a confiscat satele pentru vina necredinței și trădării. În luna iulie 1369 toate procedurile de punere în stăpânire a lui Benedict Himfi fuseseră parcurse, de la emiterea diplomei de donație și a mandatului regal de punere în posesie, la efectuarea procedurii de dare în stăpânire și emiterea raportului de către capitlu³⁴. Cu toate acestea, trei ani mai târziu, regele Ludovic emitea o diplomă de restaurare a dreptului de proprietate a fiilor cnezului Neacșu, relatând că fusese fals informat de presupusa răzvrătire a acestora și anulând diploma de donație a cnezatului Couis. Cu toate acestea, între 1399 și 1406, Ștefan Himfi a încercat pe cale judecătorească să obțină stăpânirea unor sate din fostul cnezat folosind vechile acte din 1369³⁵. Încercările respective au avut rezultate incerte, generate de complicațiile relațiilor sale cu foștii săi patroni, membri ai familiei Csáki, care i-au susținut pe urmașii cnezului Neacșu în cadrul proceselor de redobândire. Și în anul 1437, un alt descendent al familiei, Toma Himfi de Döbrönte, scria rudelor sale din comitatele Timiș și Caraș, fiii lui Ștefan Himfi, reproșându-le nepăsarea față de judecata de redobândire a târgului Hodoș și a districtului Bel și solicitându-le să caute în lăzile lor de documente actele referitoare la posesiunile respective și să i le pună la dispoziție³⁶. Aceste exemple ale unor momente de folosire a unor acte mai vechi în scop pragmatic, în cursul judecăților, ilustrează modul în care

³⁴ *Ibidem*, p. 88-189.

³⁵ *Ibidem*, p. 109-111.

³⁶ *Ibidem*, p. 125.

memoria stăpânirii unor domenii putea fi utilizată pentru redobândirea acelorora.

Memoria și uitarea sunt concepte importante în reevaluarea și explorarea istoriei familiilor nobiliare și a interacțiunilor sociale în perioada medievală. Conceptele propuse de Halbwachs, Assmann și exemplele metodologice furnizate de analizele istorice efectuate de Patrick J. Geary constituie modele utile în organizarea unor cercetări viitoare ale acestor teme în legătură cu istoria medievală a societății pe teritoriul României de azi. Cele câteva exemple ilustrative pe care le-am inclus în acest articol exemplifică posibilități de examinare a funcționării societății medievale și a importanței memoriei și uitării în aspecte de istoria nobilimii.

Abrevieri bibliografice

Assmann 1995	– Jan Assmann, <i>Collective Memory and Cultural Identity</i> , în <i>New German Critique</i> , 65, 1995, p. 125-133.
Curta 2023	– Florin Curta, <i>Gesta Hungarorum ca parodie de gen (analiză literară a unui text istoric)</i> , în Laura Stanciu, Cosmin Popa-Gorjanu (ed.), <i>Istoria azi. Congresul Național al Istoricilor Români. Lucrările din plen, Alba Iulia, 8-10 septembrie 2022</i> , Cluj-Napoca, 2023, p. 25-95.
DIR C XIV	– Ion Ionașcu, I. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller (ed.), <i>Documente privind istoria României. Veacul XIV C. Transilvania</i> , vol. IV, (1341-1350), București, 1955.
Geary 1994	– Patrick J. Geary, <i>Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium</i> , Princeton, 1994.
Geary 1999	– Patrick J. Geary, <i>Land, Language and Memory in Europe 700-1100</i> , în <i>Transactions of the Royal Historical Society</i> , 9, 1999, p. 169-184.
Geary 2022	– Patrick J. Geary, <i>Remembering and Forgetting Phantoms of Remembrance: Social Memory and Oblivion in Medieval History after Twenty Years</i> , în Sebastian Scholz, Gerald Schwedler (ed.), <i>Creative Selection between Emending and Forming Medieval Memory</i> , Berlin, Boston, 2022, p. 15-26.
Halbwachs 1992	– Maurice Halbwachs, <i>On Collective Memory</i> , editat, tradus și cuvânt înainte de Lewis A. Coser, Chicago, Londra, 1992.
Hummer 2018	– Hans Hummer, <i>Visions of Kinship in Medieval Europe</i> , Oxford, 2018.
Popa-Gorjanu 2006	– Cosmin Popa-Gorjanu, <i>Conflict și memorie în Transilvania secolelor XIII-XIV: Episcopia Transilvaniei și Gyan, fiul lui Alard</i> , în Adrian Andrei Rusu (ed.), <i>Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români</i> , Cluj-Napoca, 2006, p. 143-174.
Popa-Gorjanu 2019	– Cosmin Popa-Gorjanu, <i>Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family</i> , Cluj-Napoca, 2019.
Popa-Gorjanu 2020	– Cosmin Popa-Gorjanu, <i>Multi-ethnicity and Memory in Medieval Transylvania</i> , în Przemysław Wiszewski (ed.), <i>Memories in Multi-Ethnic Societies: Cohesion in Multi-Ethnic</i>

Cosmin Popa-Gorjanu

Societies in Europe from c. 1000 to the Present, I, Turnhout, 2020, p. 73-92.

Popa-Gorjanu 2022

– Cosmin Popa-Gorjanu, *Acțiunile colective ale nobililor ardeleni în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în Gianina-Dana Iegar, Péter Levente Szőcs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu (ed.), *Evul Mediu neterminat. Omagiu adus profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2022, p. 51-63.

Sabaté 2021

– Flocel Sabaté, *Memory in the Middle Ages: Approaches from Southern Europe*, Amsterdam, 2021.

Thurocz 1985

– Elisabeth Galántai, Julius Kristó (ed.), *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum I. Textus*, Budapesta, 1985.